

ТАРАС ШЕВЧЕНКО – ГРАВЕР

Надія ОРЛОВА, директор Літературно-меморіального будинку-музею Тараса Шевченка, м. Київ

«Уже для багатьох поколінь українців - і не тільки українців - Шевченко означає так багато, що сама собою створюється така ілюзія, ніби ми все про нього знаємо, все в ньому розуміємо, і він завжди з нами, в нас. Та це лише ілюзія. Шевченко як явище велике й вічне - невичерпний і нескінчений» (І.Дзюба).

Тарас Шевченко належить до світових геніїв, в яких мистецький і літературний таланти розвивалися однаково, з божою іскрою. Поет від бога, творчість якого увібрала в себе дух, характер і прагнення народу, залишив нам у спадок безсмертного «Кобзаря», добре знаний як прозаїк і драматург. Вразлива і страждена душа прагнула продовжити своє буття в гармонії, а іноді й у контрастах ліній, барв і пластики. І на малярській ниві художника спостерігаємо широкий діапазон творчості: портрети, жанрові композиції, краєвиди, малюнки на біблійні, історичні, літературні сюжети, книжкові ілюстрації. Найбільшого визнання за життя отримав за гравюри.

Гравюра як одна з технік образотворчого мистецтва здавна займала одне з найважливіших місць і користувалася популярністю як масовий і водночас демократичний вид художньої творчості. Вона здавна супроводжувала друковане слово, починаючи зі Святого письма.

В Україні гравюра почала активно розвиватися з XVI ст.

Особливо приваблював Тараса Шевченка офорт своїми ілюстративними властивостями. Він був знайомий із технікою сталериту, мідьориту, цікавився гальванопластикою. Саме в цій новій техніці гальванокаустики Т. Шевченко зробив ілюстрацію до книжки професора Мюнхенського університету Франца Кобеля в перекладі російською мовою «Гальванографія, или способ производить гальванически медные

доски для печатанья кистью работанных рисунков» (1843). Як зразок штрихового рисунка на мідній дошці Шевченко ілюстрував сцену з трагедії В. Шекспіра «Король Лір». Це була перша в Російській імперії спроба нового електрохімічного способу травлення мідного кліше.

Що ж являв собою цей новітній спосіб? Суть його полягала в тому, що заґрунтовану пластину з нанесеним спеціальною голкою штриховим рисунком сполучали з позитивним полюсом під час гальванічного процесу. Під дією електричного струму дошка віддавала частинки міді з оголених голкою місць. Регулювати процес витравлювання можна було шляхом закривання лаком вже протравлених зображень.

Різниця між травленням кислотою та електричним струмом полягає в тому, що електричний струм проводить травлення тільки в глибину металу, а кислотою – і в глибину, і в ширину.

Добре знаючи процес гальванізування, Тарас Шевченко почав тиражувати в цей спосіб свої різьбярські роботи, зроблені на засланні.

Був він добре обізнаний і з технікою літографії. У заяві до куратора Київського учбового округу Траскіна з проханням призначити його вчителем малювання в Київському університеті Шевченко зазначив, що, окрім малювання, зобов'язується виконувати «все поручення начальства по части литографирования в состоящем при университете литографическом заведении». На засланні в листі до Бр. Залеського висловив бажання видрукувати способом літографії альбом «Притча про блудного сина».

Вагому частину в малярському доробку Тараса Шевченка становлять офорти.

Саме за свої офорти вже наприкінці життя Шевченко здобув, безсумнівно, заслужене звання академіка. 2 вересня 1860 р. Рада Петербурзької академії мистецтв присвоїла йому звання академіка гравюри. У дипломі зазначалося: «Санкт-Петербургская императорская Академия

художеств за искусство в гравировальном художестве признает и почитает художника Тараса Шевченко своим академиком...».

Шевченко був видатним офортистом ХІХ ст., основоположником новітнього гравірувального мистецтва в Східній Європі.

Офорт приваблював митця своїм демократичним змістом. Ця нова техніка гравюри була винайдена на початку ХVІ ст. в Західній Європі, особливої популярності набула в період творчості відомих художників А'Дюрера, Ж'Калло, Ф. Рембрандта, Ф. Гойї та багатьох інших.

Під час навчання Тараса Шевченка в Академії мистецтв офіційно не вивчали техніку офорта, тому він мав оволодівати нею самотужки, що блискуче й зробив. У своїх студіях він, ймовірно, послуговувався порадами професорів Ф. Бруні, О. Єгорова, братів Олександра і Карла Брюллових, а ознайомитися з процесом виготовлення офортів йому допомагали друзі-художники.

Чудовою практикою в освоєнні цієї техніки були його численні рисунки олівцем, пером, малюнки сепією, ілюстрування книжок.

Т. Шевченко Старости. Офорт. 1844

Першими відомими нам офортами митця була серія «Живописная Украина», видана в 1844 р. в Петербурзі.

Ідея створення альбому офортів виникла у Тараса Шевченка під час перебування 1843 р. в Україні. Пояснюючи свій задум, у листі до чернігівського цивільного губернатора П. І. Гессе від 1 жовтня 1844 р. він писав: «...мне кажется, будь родина моя самая бедная, ничтожная на земле - и тогда бы она мне казалась краще Швейцарии и всей Италии. Те, которые видели однажды нашу Украину, говорят, что желали бы жить и умереть на ее прекраснейших полях. Что же нам сказать, ее детям, должно любить, гордиться своею прекраснейшею матерью. Я как член ее великого семейства служу ей ежели не на существенную пользу, то, по крайней мере, на славу имени Украины».

Альбом офортів, задуманий як періодичне художнє видання про історичне минуле, побут, звичаї народу та природу України, поєднувався з бажанням митця на виручені кошти викупити з кріпацтва своїх братів і сестер. Він мав видаватися чотири рази на рік по три офорти з пояснювальними текстами. Однак вийшло лише два випуски (6 офортів) у спільній паперовій папці-обкладинці: «У Києві», «Видубицький монастир», «Старости», «Судна рада», «Казка», «Дари в Чигирині 1649 р.». Але і в такому скороченому варіанті «Живописная Украина» стала визначним явищем не тільки в українській графіці, а й у всій Східній Європі.

Серія розпочинається офортом «У Києві», який приваблює глядача не тільки майстерністю, а й надзвичайним сприйняттям природи, що ми його добре знаємо у Шевченка-поета. Автор опоетизував і вдихнув особливе життя у картинку звичайного українського літнього дня. Особливий інтерес викликає жанровий мотив, де зображений перший пароплав на Дніпрі.

На офорті «Видубицький монастир» зображено найдавнішу будівлю Видубицького монастиря – Михайлівську церкву, збудовану сином

Ярослава Мудрого Всеволодом Ярославичем, відновлену в XVII ст. коштом митрополита Петра Могили. Походження назви монастиря пояснюється легендою про прийняття християнства киянами: коли було скинуто зі Старокиївської гори ідола язичників – дерев'яного Перуна у Дніпро, він із вод річки «видобав» саме біля того місця, де й був побудований монастир.

Сюжет офорта «Дари в Чигирині 1649 р.» розповідає про важливу подію нашої історії – союз України з Росією. Тарас Шевченко створив образ України за часів гетьманування Богдана Хмельницького – сильної, вільної та могутньої європейської держави. До офорта подано пояснювальний текст українською та французькою мовами: «Із Царєграда, із Варшави і Москви прибули послы з великими дарами єднать Богдана і народ український уже вольний і сильний. Султан, окреме великого скарбу, прислав Богданові червоний оксамитовий жупан на горностаєвім хутрі, шталт княжої порфири булави і шаблю. Одначе рада (оприче славного лицаря Богуна) присудила єднать царя московського».

Послы приїздили до Богдана Хмельницького в різний час, але художник показує їх на прийомі у гетьмана разом.

В офорті «Судна рада» Шевченко відтворив сцену судочинства українського селянства в минулому. Під зображенням є авторська дата, підпис та пояснювальний текст українською та французькою мовами: «Отаман збира на село громаду, коли що трапиться незвичайне, на раду і суд коло оранди або на майдані. Громада, порадивши і посудивши добре, і давши мир ворогам чи то кару, розходиться, п'ючи по чарці позової».

В основу сюжету офорта «Старости» покладено один із епізодів життя українського селянства, зокрема обряд сватання, описаний автором також у драмі «Назар Стодоля». Під офортом є пояснювальний текст українською та французькою мовами: «Покохавшись літо чи два, парубок з дівчиною, розпізнавши й уподобавши одне одного, парубок до дівчиного

батька й матері посила старостів, людей добромовних і на таку річ дотепних: коли батько й мати благословлять, то дівчина, перев'язавши старостам рушники через плечі, подає зарученому своєму на тарілці або крамну, або самодіяльну хустку».

Дія відбувається у вечірньому присмерку хати, джерела світла не видно, воно десь за постатями нареченої й нареченого. Художник, виділяючи цих головних персонажів, подає їх на контрасті: залитий світлом образ дівчини і темний силует парубка, а навколо них інші постаті.

У технічному плані при виконанні цієї серії художник не відступив від прийомів репродукційної гравюри. Він ще трактує офорт як засіб правильного перекладання оригінального малюнку на мову заздалегідь виважених штрихів і тональних площин. Уже в цьому альбомі офортів Шевченко виявляє своє реалістичне розуміння світлотіні. Виділяючи й моделюючи головне в композиції світлотінню, скрізь дотримує реальних фізичних законів освітлення. Працюючи з офортними дошками, митець розпочинав роботу по травленню з найтемніших місць, поступово переходячи до найсвітліших. Цим прийомом він користувався і пізніше, після заслання.

На четвертій сторінці обкладинки «Живописной Украины» повідомлялося про наступний випуск офортів: пейзажі Чигирина, Суботова, Батурина та Покровської Січової церкви: жанрові твори з народного побуту та пісень «Похорон молодої (нареченої)», «Ой ходив чумак сім рік по Дону», «Перезва» та «Жнива»: історичні сюжети «Іван Підкова у Львові», «Сава Чалий», «Семен Палій у Сибіру», «Павло Полуботок у Петербурзі». Продовжувалася передплата на видання в Чернігівській, Полтавській, Харківській губерніях.

Арешт Тараса Шевченка в квітні 1847 р. за участь у таємному Кирило-Мефодіївському товаристві перервав його плани щодо подальшої роботи над серією офортів «Живописная Украина».

Під час десятирічного заслання в далеких казахських степах з суворою царською заборонаю «писати й малювати» Шевченко не відмовляється від своїх намірів і далі займатися гравюрою. У «Щоденнику» від 26 червня 1857 р. записує: «Из всех изящных искусств мне теперь более всего нравится гравюра. И не без основания. Быть хорошим гравером, значит быть распространителем прекрасного и поучительного в обществе. Значит быть распространителем света истины. Значит быть полезным людям и угодным богу. Прекраснейшее, благороднейшее призвание гравера».

Різновид штрихового офорта – акватинта була винайдена в XVI ст. французьким живописцем і гравером Жаном Батістом Ле Пренсом.

Акватинта давала художнику можливість створити в офорті різноманітні тональні переходи, дуже подібні до ефекту акварельного живопису. Від цього й назва: від лат. *aqua* - вода, *cinia* - чорнило. Особливістю акватинти є застосування зернистого ґрунту, яким покривалася поверхня мідної пластини. Травлення проходило в слабкому розчині азотної кислоти, або іншого розчинника. Зернистим ґрунтом в акватинті слугували порошок каніфолі або асфальту.

Повернувшись із заслання, Тарас Шевченко почав активно втілювати в життя свою мрію. Друзі всіляко допомагали йому. Сошальський подарував настінний годинник, Василь Лазаревський – термометр.

Маючи приладдя, поради Ф. Йордана, ознайомившись із спеціальною літературою, художник почав активно працювати. Першою вправою в новій техніці були його власні сюжети на тему життя українських селян – «Дві дівчини» та «Українські дівчата».

Маючи вже певні навички в роботі, він виконує акватинту з роботи іспанського художника Б.-Е. Мурільйо «Свята родина», що сподобалась йому не тільки майстерністю виконання, а й змістом. Тема тихого сімейного життя вабила Тараса Шевченка. Надсилаючи в дарунок один з естампів «Святої родини» С. Аксакову, він писав: «Этим не новым способом гравирования у нас никто не занимается, и мне пришлось делать опыты без посторонней помощи. Это мучительно трудно...» Окрім того, у Тараса Шевченка не було відповідних умов для роботи з травленням міді кислотами, граверного приладдя. Як засвідчує його знайомий Григорій Честахівський, Тарас Шевченко сам вигадував потрібні інструменти для офорта – долотця з різноманітними коліщатками, нарізами тощо. У листі до М. Щепкіна від 13 листопада 1858 р. повідомляє: «Як той щирий віл запрягся в роботу, – сплю на етюдах: з натурального класу і не виходжу..!»

Навесні 1859 р. Тарас Шевченко в Петербурзі створив у техніці офорта підготовлену в сепії власну композицію «Старець на кладовищі». Роботу виконано травленням штрихом, що складається з різноманітних косих, кривих і хвилястих ліній, які, перетинаючись мовби у безладді, бездоганно відтворюють форму, справляючи зорову ілюзію світлотіні. Художник доповнив травлені штрихи легким тоном акватинти. Зображення стало привабливішим, а образ старця більш виразним. Його величаве, вдумливе лице схоже на обличчя філософа, контрастує з жебрацьким одягом. Постаті другого старця, що сидить неподалік, Шевченко надав власної портретної схожості.

Митець звертається до творів відомого голландського художника Рембрандта. Щоб вивчити його манеру виконання офортів, копіює роботи «Читець», «Лазар Клап», «Автопортрет із шаблею», виконує сепію й гравюру з олійної роботи «Притча про робітників на винограднику». Ця картина привабила художника своїм змістом. Виконує естамп з роботи художника І. Соколова «Приятелі».

Вже за представлені на академічній виставці 1859 р. офорти «Притча про робітників на винограднику» та «Приятелі» Рада Академії винесла ухвалу, щоб Шевченка «по представленим гравюрам «признати назначеними в академики». При виконанні цих гравюр він поєднував штриховий офорт з акватинтою. Сміливі технічні комбінації, творча й технічна винахідливість викликали захоплення сучасників Шевченка.

У поєднанні офорта з акватинтою він за короткий термін виконує низку творів на власні композиції, ряд автопортретів з фотографій. Цікавим є автопортрет із свічкою 1860 р.

Борис Суханов-Подколзін, учень Тараса Шевченка, який саме тоді брав уроки малювання, згадував: «Пам'ятаю, якось один з гостей приніс із собою досить великий портфель, що, очевидно, десь з давніх пір зберігався. Коли гість пішов, Тарас Григорович заходився з моєю допомогою розбирати папери й малюнки, які були в портфелі... Між безліччю найрізноманітніших етюдів, краєвидів і ескізів знайшовся портрет юнака з свічкою в руці: в портреті цьому тіні на обличчі були дуже різкі...» З цього рисунка, який до нашого часу не зберігся, Шевченко відтворив автопортрет у техніці офорта.

Перед нами молодий Шевченко. У правій руці в нього олівець, а лівою він підняв високо над головою запалену свічку, яскраве полум'я якої мовби вириває з темряви обличчя художника, «апостола правди і науки», освітлюючи його високе чоло, надаючи твору символічного звучання. Поет ніби промовляє:

*Моя ти доле молодая!
Не покидай мене. Вночі.
І вдень, і ввечері, і рано
Витай зо мною і учи,
Учи неложними устами
Сказати правду.*

Поможі Молитву діяти до краю.

Майстерно передано складний ефект освітлення, традицію світла від яскраво освітлених місць до густо затінених.

Автопортрет у конусі й шапці вражає глибиною і цілісністю характеру. Сучасники поета засвідчували, що тут він найбільше подібний на себе. На звороті одного з відбитків запише свій останній поетичний твір «Чи не покинуть нам, небого».

В технічному плані роботу виконано бездоганно, художник зумів передати на офорті навіть блиск очей, немовби перейнятих сльозою.

На академічній виставці 1860 р. було представлено п'ять офортів Тараса Шевченка: власні сюжети «Дерева на Мангишлаці», «Автопортрет із свічкою», «Дуб» з картини Мещерського, «Ліс» («Вечір в Альбано поблизу Рима») з картини Лебедєва, «Вірсавія з картини К. Брюллова. Філігранна техніка при виконанні, лаконізм і виразність ліній, застосування імпровізаційного штриха, близького до рембрандтівського, були високо оцінені Академією і мистецтв. У реєстрі Академії мистецтв про офорт «Вірсавія» зазначалося, що він поданий Шевченком «на звання академіка».

Досягнення Тараса Шевченка в техніці офорта набули широкого розголосу в пресі. Тогочасні часописи «Искусство», «Отечественные записки», «Русский художественный листок», «Сын отечества» дали високу оцінку майстерності й досягненням художника, «...можно похвалить... и попытки г. Шевченко (знаменитого поэта малороссийского) гравировать по способу, им самим изобретенному...», – писала газета «Русское слово» у листопаді 1860 року.

До останніх днів свого життя Шевченко займається офортами. Із фотографій виконує портрети видатних діячів культури: скульпторів Ф. Толстого і П. Клодта, художника Ф. Бруні та архітектора й мистецтвознавця І. Горностаєва. Віртуозним штрихуванням, тонким

моделюванням світла й тіні митець досягає глибокої і цілісної психологічної характеристики портретованих. Новаторство Т. Шевченка торкнулося не лише техніки гравіювання. Він увів у мистецтво офорта соціальні теми, які до нього ніхто не розробляв.

Тарас Шевченко значно випередив своїх сучасників-граверів, проклав дорогу для розвитку цього мистецтва наступним поколінням художників, і його традиції успішно продовжують розвивати сучасні офортисти. Він поглибив і розвинув засоби офортної техніки, домігшись тональних переходів і багатства світлотіні. За ці досягнення сучасники називали його «російським Рембрандтом».